

Сіроштан Т. В.,

кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри української мови
Запорізького національного університету

НАЗВИ ДІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI–XIII СТ.

Анотація. У статті висвітлюються питання історії, структурно-семантичних і словотвірних особливостей похідних іменників зі значенням дії. На матеріалі мовних фактів писемних пам'яток XI–XIII ст. доведено, що найбільш уживаними в цій функції виявилися суфікси **-ис, -нис, -ьба** та нульовий формант, рідше трапляються деривати на **-ство, -тва, -знь**.

Ключові слова: лексико-словотвірний тип, словотвірна структура, девербатив, суфікс, назва дії.

Постановка проблеми. Найменування узагальненої дії неодноразово виступали предметом наукових студій у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві. Це іменники, утворені від дієслів, які позначають опредметнену дію, стан або процес, а також результат такої дії, стану або процесу. Девербативи характеризуються номінативністю, абстрагованістю, семантичною ємністю. Специфіка цих слів полягає в тому, що вони об'єднують ознаки дієслова та іменника і становлять окремий фрагмент мовної системи, який потребує докладного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Девербативи, як складова абстрактної лексики, становлять традиційний об'єкт лінгвістики. Вони частково розглядалися в працях з історії мови українських учених П. Білоусенка, В. Німчука, польської дослідниці М. Войтили-Свиржовської, категорійного словотвору К. Городенської, Є. Карпіловської, Н. Клименко, О. Олексенка, стилістики Л. Колібаби, Т. Коць тощо. Проте лексичні й словотвірні особливості назв дій в українській мові XI – XIII ст. не були об'єктом спеціального дослідження. Проблема вивчення девербативів зазначеного періоду характеризується безсумнівною науковою перспективністю.

Мета статті – семантико-словотвірний аналіз іменників на позначення опредметненої дії в давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Назви дій в українській мові XI–XIII ст. – це значна за обсягом група мовних одиниць, неоднорідних за значенням, що дозволяє виокремити кілька лексико-семантичних типів таких іменників:

1. Найменування фізичних дій, виконуваних людиною або твариною, наприклад: **б'їть** (1073 СлРЯ I 84) «втеча», пор. **б'їство** (XII/XVI 86) «те саме»; **вселение** (XI/XIII–XIV СлРЯ III 122) «дія за дієсловом вселити; оселити, зробити заселеним, заселити» та ін.

2. Назви дій стихійних сил природи: **клопотъ** (1076 СлРЯ VII 178) «кипіння, бурління, клетотання», пор. **клокотъ** (XII Ср I 1224) «те саме»; **дълъ** (XIII СлРЯ IV 379) «рух повітря, вітер».

3. Узагальнені найменування тривалої, повторюваної дії, процесу, наприклад: **вражба** (XI СлРЯ III 102) «лікування, зцілення недугів, виправлення пороків»; **врачество** (1097 III 103) «те саме»; **л'їчба** (XI–XII VIII 222) «лікування»; **ловитва** (XI 266) «полювання»; **зловид'їние** (1274/XVI VI 19) «споглядання чогось поганого»; **зловкушение** (1274/XVI 19) «споживання чогось шкідливого в релігійно-моральному плані»; **балование** (XII I 68) «лікування» від

баловати «лікувати, зцілювати», пор. також **бальство** (XIII–XIV 29) «лікування (замовляннями)»; **баяние** (XIII/XVII 83) «чарівництво, чаклунство» від **баяти** «ворожити» тощо.

4. Поширеними в обстежених джерелах виявилися назви процесів і результатів розумової та мовленнєвої діяльності людини, наприклад: **б'давше богови хвалу** (п. XI/1377 МП 33); **похвала кагану нашему влодимеру** (XI/XV ІлСл 39), **похвала** (1076 СДЯ VII 376) «похвала, схвалення; вихваляння»; **высоко-глаголаніе** (1096 СлРЯ III 252) «піднесена промова, красномовство»; **дума** (1096 IV 373) «рада, нарада»; **глаголаніе** (XI/XVI 25) «промова, мовлення»; **домысль** (XI/XIII–XIV 313) «думка, погляди; висновок, рішення»; **домышление** (XI/XIII–XIV 314) «розмірковування; припущення, здогад»; **злоглаголаніе** (XI/XIII–XIV VI 20) «звинувачення»; **злогласованіе** (XI/XIII–XIV 20) «хула, насмішка, знущання»; **злдуманіе, злдуміе** (XI/XVI 22–23) «поганій задум»; **знаніе** (XI 48) «знання»; **знанство** (XI–XVI 48) «те саме»; **баснотвореніе** (XII I 78) «вигадка, лжевчення»; **баснословиѣ** (XII СДЯ I 106) «вигадка; казки, міфи»; **гадка** (XII/XV СлРЯ IV 7) «загадка, алегорія»; **глаголь** (XII–XIII 25) «промова, мовлення»; **баснь, басня** (XIII I 78) «замовляння»; **кричава** (XII–XIII VIII 59) «крик» та ін.

5. Окрему підгрупу становлять найменування насильницьких дій, воєнних процесів: **изгонъ** (1073 СлРЯ VI 139) «вигнання»; **злод'їство** (1096 21) «зłodіяння, злочин»; **душегубство** (XII/XV–XVI IV 389) «вбивство, позбавлення життя; душоубство»; **избитіе, избитье** (XII–XIII VI 98) «побиття, руйнування; вбивство, знищення»; **изграбежь** (XII/XV–XVII 143) «пограбування»; **избой** (XIII/XVII 100) «побиття, знищення»; **изъ'їздъ, изъ'їздъ** (п. XIII 213) «набіг, напад»; **лупежь** (XIII VIII 307) «крадіжка»; **злод'їствіе** (XIII/XVI 21) «зłodіяння, злочин» тощо.

6. Назви промислових дій, виробничих і сільськогосподарських процесів представлені такими лексемами: **жатва** (1056 Ср I 845); **истканіе, истъканіе** (1097 СлРЯ VI 322) «дія за дієсловом **исткати** – виткати; прикрасити тканим візерунком»; **испеченіе** (XII–XIII 270) «дія за дієсловом **испечь**»; **коситва** (XII–XIII/XV VII 359) «косіння, косовиця»; **багрениѣ, баг'їрениѣ** (XII Ср I 37), **багрение** (XIII СлРЯ I 63) «фарбування в багровий колір» тощо.

З погляду словотворення девербативи давньої руськоукраїнської мови представлені переважно суфіксальними, конфіксальними, рідше – композитно-суфіксальними похідними.

Найбільш поширеними, за нашими даними, виявилися найменування дій різноманітної семантики на **-ик, -ник, -ьк**, наприклад: **пооученьѣ** (п. XI/1377 МП 30) від **пооучити** або конфіксальне від **оучити**; **б'їшимъ повел'їньемъ да наполн'їт с'я л'їси и пол'ї** (п. XI/1377 МП 31) від **повел'їти** або **вл'їти**; **б'їниѣ** (911 Ср I 86) «биття» від **бити**, **бію**, пор. **биение, б'їение** (XII СлРЯ I 184); **лишениѣ** (1056 Ср II 35) «злідні, бідність»; **лоб'їзаниѣ, л'їбзаниѣ** (1056 II 37) «поцілунок»; **бес'їдованиѣ** (1073 Ср I 84, СлРЯ I 149) «повчальна розмова, повчання»

(*бесѣдовати*); *лежаник* (1073 Ср II 15); *бѣтик* (1073 I 210) «існування»; *ласканик* (1097 II 10); *лаганик, лааник* (1097 13) «підступи»; *лиганик* (1097 36) (*лигати* – багаторазове від *лити*); *говѣник* (XII 532) «благочестя» від *говѣти*; *ловеник* (XII 37); *лѣкованик* (XI 71) «лікування»; *володѣник* (1196 I 291) «володіння»; *алѣканик, алканик* (XII Ср I 18, СлРЯ I 28) «піст» (*алѣкати, алкати* «голодувати»); *блистаник* (XII Ср I 116); *локаник* (XIII II 45) від *локати* тощо.

На основі дієслівних словосполучень утворюються численні композитно-суфіксальні назви дій, утворені за допомогою форманта *-ик*, наприклад: *златолюбик* (1073 Ср I 982); *добротвореник* (1096 680) від *добро творити*, пор. *добротвореник* (1096 681), пор. також *добротворик* (бл.1100 680); *благотворѣниці* (XI 92) від *вѣдѣвати благо*; *гнѣводѣржик, гнѣводѣржикіе* (XI 527) від *держати гнѣвъ*, пор. *гнѣводѣржаник, гнѣводѣржаніе* (XI Там само); *благостиженик* (XI 102); *лихогденик, лихогодик* (XI II 29) «ненажерливість»; *благотвореник* (XI I 107) «добрі справи»; *благотвореник* (XI Ср I 107); *боголюбик* (XI СлРЯ I 262); *винопитик* (XI Ср I 261); *законопрѣступленік* (XI 921); *баснотвореник* (бл.1100 Ср I 44, СлРЯ I 78); *лихоглаголаник* (XII Ср II 28); *дѣтозубик* (XII I 794); *бѣсобояніе* (XII СлРЯ I 155) та ін.

Конфіксальні похідні на *-ик* становлять в українській мові XI–XIII ст. доволі виразну групу: *вѣзгласеник* (1073 Ср I 346) від *гласити* або *вѣзгласити*; *вѣзгорѣник* (1073 347) від *горѣти* або *вѣзгорѣти*; *вѣзгражданик* (1073 348); *вѣздааник* (1073 349); *вѣздрасценик* (1073 353); *бесхваленик* (XI 79) «скромність» (*хвалити*); *безупѣваник* (XI 64) «безнадійність» (*уповати*); *вѣздѣхновеник* (XI 355) «подих»; *вѣзливаник* (XI 360); *вѣписаник* (XI 395); *вѣсписаник* (бл.1100 413); *вѣбѣшеніе, вѣбѣшеніе* (XII–XIII СлРЯ II 142) «несамовитість»; *вѣдреманіе* (XIII 149) «дрімота» тощо. Чимало похідних з абстрактним значенням заперечення дії, названої мотивувальним словом, містять у словотвірній структурі конфікси з препозитивним елементом *не-* [1, с. 62–66], наприклад: *невѣдѣржаник* (1076 СДЯ V 237); *небѣтик* (XI/XIII–XIV 232); *невѣрик* (XII 243), пор. *невѣровичик* (XII 244); *небоганик* (XII–XIII 229); *невѣзхотѣник* (1296 238) тощо.

Нульсуфіксальні назви дій представлені в давній руськоукраїнській мові дериватами з різноманітною семантикою, наприклад: *ночнѣмъ поклономъ* и *пѣньемъ члѣкъ побѣжасемъ дѣвола* (п. XI/1377 МП 31); *или на ловѣ хвати* (п. XI/1377 МП 33), *ловѣ* (до 1125 Ср II 29) «ловля, полювання»; *похвалимъ же и мѣ. по силѣ нашеи. малѣми похвалами* (XI/XV ІлСл 41); *вѣступѣ* (1047 Ср I 425); *вѣздвигѣ* (1056 351) «підняття»; *измѣна* (1056 1067) «заміна; зміна»; *бѣгѣ* (1073 214) «втеча»; *вѣводѣ* (1073 327); *вѣзвратѣ, возвратѣ* (1073 343); *вѣходѣ* (1073 435); *забѣтъ* (1073 899) «забуття»; *вѣмѣсѣ* (1076 387); *борѣ* (XI Ср I 157) «боротьба», певно, від *бороти*; *дарѣ* (XI 630); *житѣ* (XI 880) «життя»; *завида* (XI 900) «заздрість»; *избава* (XI 1030); *искусѣ* (XI 1122) «випробування; спокуса»; *вѣлазѣ* (XI/XIV СлРЯ II 214) «входження, вступ в межі чогось»; *вѣкладѣ* (до 1136 Ср I 375); *вѣгносѣ* (до 1200 390); *изборѣ* (до 1200 1033) «вибір»; *износѣ* (до 1200 1072); *вѣдѣ* (XII 480) «знання, відомості» від *вѣдати*; *вносѣ* (XII СлРЯ II 244) «внесення, введення» та ін.

У словотвірній структурі окремих іменників цього типу може спостерігатися конфіксальний формант, наприклад: *невѣтра* (1076 СДЯ V 243). Пор. також композитно-суфіксальний іменник *вечероѣдѣ* (1296 СлРЯ II 130) «вечер».

До відносно продуктивного лексико-словотвірного типу, значна кількість дериватів якого функціонувала вже в праслов'янській мові [2, с. 105], варто віднести деривати на *-ѣба*: *црѣвнаго нараѣда и служѣбы са^м есмѣ призиралѣ* (п. XI/1377 МП 35) від *служити*; *лѣчьба* (1047 Ср II 81) «лікування»; *врачьба* (1047 I 315) «лікування; ліки»; *алѣчьба* (1073 19), *алѣба* (СлРЯ I 32) від *алѣкати*, пор. *лачьба* (1073 Ср II 13) «те саме»; *вѣлшьба, вѣлшьба, волишьба* (1073 383) «ворожіння» (певно, від *вѣлхувати*), пор. *волчьба, вѣчьба* (XIII/1477 СлРЯ III 14) «те саме»; *вадьба* (XI Ср I 224) «наклеп» від *вадити*; *дружьба* (XI I 731); *красьба* (XI 1317) «прикрашання» (певно, від *красити*); *борьба* (XI–XII 157); *гостьба* (XII 570) «гостювання; торгівля»; *крадьба* (XIII 1311) тощо. Пор. також дериват на *-оба*: *жалоба, жѣлоба* (XII–XIII 841) «горе, співчуття; скарга».

Кілька дериватів на *-ство* не становлять продуктивного лексико-словотвірного типу: *житѣство* (1047 Ср I 880) від *жити*; *бѣгство* (1056 221) «втеча»; *врачѣство* (1097 СлРЯ III 103), *врачьѣство* (XI Ср I 315) «лікування», можливо, від *врачевати*; *вѣлшьѣство, вѣлшьѣство, волишьѣство* (XI 384) «ворожіння» (можливо, від *вѣлхувати*); *единьѣство, кдиньѣство* (бл.1100 818); *вѣдѣство* (996/XV СлРЯ II 49), *вѣдѣство* (XIII Ср I 480) «чаклунство» (*вѣдати*). В окремих випадках за допомогою цього форманта оформлюється словотвірна структура композитно-суфіксальних похідних, наприклад: *вѣсеѣдѣство* (1073 471); *доброчиньѣство* (1096 681); *дѣлготьрѣѣлѣство, дѣлготьрѣѣлѣство* (XI 756) та ін.

В обстежених джерелах трапляються окремі похідні із суфіксом *-тва*, наприклад: *жатѣва, жѣтѣва* (1056 845); *клятѣва* (1056 1235) «клятва; присяга; прокляття; закляття» (*кляти, клясти*); *ловитѣва* (1056 II 37) «ловля, полювання»; *женитѣва* (1073 I 858) «шлюб»; *вѣдатѣва* (XI 349), *воздатѣва* (СлРЯ II 282) від *вѣдати* або конфіксальне від *дати*; *гоститѣва* (XIII/1406 IV 106) «те саме, що *гостьба*» тощо.

Кілька віддієслівних дериватів представляють відомий з праслов'янської мови лексико-словотвірний тип на *-знь* [2, с. 106]: *казнь* (945 Ср I 1178) «покарання» від праслов'янського **kazati* «говорити» (ЕСУМ II 343); *ботазнь* (1073 Ср I 159); *капазнь* (1076 1201) «покаяння» від праслов'янського **kajati* «гудити, дорікати, картати; карати» (ЕСУМ II 413). Іменник *жизнь* в давній руськоукраїнській мові вживається зі значенням «життя» в перекладних текстах, насамперед старослов'янського походження [3, с. 165]. З такою семантикою він трапляється і в «Слові о законі і благодаті»: *крѣченіе же снѣи своа прѣпущает на вѣчнѣю жизнь* (XI/XV СлЛ 40). До цієї групи похідних варто, на нашу думку, також віднести іменник із затемненою історією *визнь* (1073 Ср I 224) «щастя, вдача» від *везу* або фонетичне перетворення *васнь* «сміливість, зухвалість» (Ф I 267). Певно, дієслівного походження також іменник *блазнь, блазна* (XI СлРЯ I 233) «чари, чаклунство; спокуса» (ЕСУМ I 204; Ф I 172). Пор. також композитно-суфіксальне *благобоязнь* (XI СлРЯ I 192) «почуття релігійного страху».

Не утворюють виразного лексико-словотвірного типу іменники з аналізованою семантикою на *-ота*: *алкота, алѣкота* (XII–XIII СлРЯ I 29) «сильне відчуття голоду» від *алкати*.

Висновки. Назви узагальнених, опредметнених дій, які почали формуватися як окрема група іменників у дописемний період, упродовж XI – XIII ст. остаточно закріпили семантичні ознаки й окреслили певний набір словотворчих афіксів.

Найбільш уживаними в цій функції виявилися суфікси **-ис, -ние** та нульовий формант. Відносно продуктивним вважаємо лексико-словотвірний тип на **-ьба**. Рідше в обстежених джерелах траплялися деривати на **-ство, -тва, -знь**. За допомогою цих словотвірних засобів від дієслівних основ творилися найменш фізичних дій, дій стихійних сил природи, назви процесів і результатів мисленнєвої діяльності, різноманітних трудових процесів, тривалих, повторюваних і одноразових дій тощо.

Умовні скорочення назв джерел:

ЕСУМ Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. К.: Наукова думка, 1982–1988. Т. 1–5.

МП «Повчання» Володимира Мономаха початку XI ст. у списку 1377 року // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 30–35.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р.И. Аванесов. М.: Русский язык, 1998–2008. Т. 1–7.

СлЛ «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст. // Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир: «Полісся», 2015. С. 39–45.

СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. М.: Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.

Ср Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Спб, 1893–1912. Т. 1–3.

Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева / под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. М.: Прогресс, 1986. Т. 1–4.

Література:

1. Білоусенко П., Іншакова І., Качайло К., Меркулова О., Стовбур Л. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси). Запоріжжя – Кривий Ріг: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010. 480 с.

2. Сіроштан Т. Іменники з абстрактним значенням у лексичній системі праслов'янської мови. Знакові величини у формуванні лінгвального образу світу українців: монографія. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2017. С. 91–111.
3. Німчук В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. К.: Наукова думка, 1992. 416 с.

Сіроштан Т. В. Названия действий в украинском языке XI–XIII вв.

Аннотация. В статье освещаются вопросы истории, структурно-семантических и словообразовательных особенностей производных существительных со значением действия. На материале языковых фактов из письменных источников XI–XIII веков доказано, что наиболее употребляемыми в этой функции оказались суффиксы **-ис, -ние, -ьба** и нулевой формант, реже встречаются дериваты на **-ство, -тва, -знь**.

Ключевые слова: лексико-словообразовательный тип, словообразовательная структура, девербатив, суффикс, название действия.

Siroshtan T. The Names of the Actions in Ukrainian Language of XI–XIII Centuries

Summary. The article deals with the issues of history, structural and semantic and word-building features of derivative nouns with the meaning of action. On the basis of linguistic facts from written sources of the XI–XIII centuries it was proved that the most used in this function were the suffixes **-ис, -ние, -ьба** and zero formant, the derivatives with suffixes **-ство, -тва, -знь** are less common.

Key words: lexical and word-forming type, word-building structure, deverbative, suffix, name of action.